

BRUTALIZAM U SRPSKOJ ARHITEKTURI: STIL ILI NUŽNOST

Alfirević Đorđe, Simonović Alfirević Sanja. „Brutalism in Serbian Architecture: Style or Necessity?”. Facta Universitatis: Architecture and Civil Engineering (Niš), Vol. 15, No. 3 (2017), pp. 317-331.

APSTRAKT

U istoriografiji je opšte uvreženo mišljenje da pokret brutalizma nije imao značajnijeg uticaja na arhitekturu u Srbiji. Nekolicina istraživača u svojim esejima skrenula je pažnju da postoje pojedina dela srpskih arhitekata koja bi mogla da se označe kao brutalistička. Međutim, nakon naučne analize reprezentativnih primera koji su materijalizovani u natur-betonu i opeci, i njihovog poređenja sa autentičnim tumačenjima brutalističkih principa, postaje očigledno da u Srbiji ipak postoji značajan broj brutalističkih ostvarenja. Cilj istraživanja je da se razmotri u kojoj meri se brutalistička arhitektura u Srbiji javila kao posledica ugledanja arhitekata na savremenu arhitekturu brutalizma u svetu ili je njen pojava proistekla iz nužnosti, tj. specifičnih društvenih okolnosti u kojima se Srbija nalazila tokom šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka.

Ključne reči: arhitektura, brutalizam, izražajnost materijala, natur-beton, *béton-brut*.

UVOD

Još od prvog pominjanja termina brutalizam koje se dovodi u vezu sa švedskim arhitektom Hansom Asplundom (*Hans Asplund*) i njegovom kritikom Vile Got (*Villa Göth*) u Upsali 1950. godine (Banham, 1966:10), preko knjige Rejnera Benama (*Reyner Banham*) pod nazivom „Novi Brutalizam: Etika ili estetika?” iz 1966. godine, kao i brojnih istraživanja koja su nakon toga publikovana (Dženks, 1986; Donnelly, 2007; Flowers, 2011; Crosby, 2011; Kitnick, 2011; Dempsey, Youtz, Haigh, 2014; Shyti, Čela, 2014; i dr.), neprestano se vodi polemika o tumačenjima pojma, karakteristikama, vrednostima i značaju brutalističke arhitekture. Pojava brutalizma u arhitekturi u svetu dovodi se u vezu sa pojedinim delima Le Korbizjea (*Le Corbusier*) u Francuskoj i Indiji, stvaralaštvom Pitera Smitsona (*Peter Smithson*), Elison Smitson (*Alison Smithson*), Ričarda Sajferta (*Richard Seifert*), Bazila Spensa (*Basil Spence*) i Džona Benkrofta (*John Bancroft*) u Velikoj Britaniji, Pola Rudolfa (*Paul Rudolph*) i Ralfa Repsona (*Ralph Rapson*) u SAD, Vilanove Artigasa (Vilanova Artigas), Line Bo Bardi (Lina Bo Bardi) i Paula Mendeza (Paulo Mendes da Rocha) u Brazilu i dr., koji su u periodu od 1950. do 1975. godine isticali važnost iskrene primene materijala (opeke, natur-betona, kamena i dr.), na takav način, da su u obradi fasadnih površina oni korišćeni u izvornom obliku, bez naknadnog obradivanja, a sve sa ciljem postizanja nove „opore” estetike kao autentičnog odgovora na društvene uslove posle II svetskog rata i serijsku proizvodnju u arhitekturi (Sofić, 2014a:17; Dženks, 1986:298; Shyti, Čela, 2014:297-1). Tokom skoro trideset godina postojanja, brutalistički pokret je prošao kroz tri faze (Sofić, 2014b:44):

- 1) ranu fazu (1950-1959), koju karakteriše ugledanje na objekte internacionalnog stila, primenu kubičnih i ortogonalnih formi izvedenih u natur-betonu, čeliku i opeci, uglavnom bez završne obrade površina i ponekad sa fasadama koje su u pojedinim segmentima ofarbane. Najznačajniji primeri iz ovog perioda su: stambena zgrada (*Unité d'Habitation*) u Marseju (*Le Corbusier*, 1952); zgrada Sekretarijata u Čandigaru u Indiji (*Le Corbusier*, 1953); zgrada Hanstenton škole (*Hunstanton Secondary Modern School*) u Norfolku (*Peter & Alison Smithson*, 1954); stambena celina *Maisons Jaoul* u pariskom predgrađu *Neuilly-sur-Seine* (*Le Corbusier*, 1956), Tehnološki institut države Illinois u Čikagu (*Mies van Der Rohe*, 1956) i dr. (Banham, 1966:16,19,85; Flowers, 2011:356-357; Michael, 2014:19). Po Rejneru Benamu, prvi objekti koji se u celosti mogu označiti kao brutalistički su dva stambena objekta Le Korbizjea u mestu *Neuilly* u Francuskoj iz 1956. godine (Banham, 1966:85);
- 2) zrelu fazu (1960-1969), tokom koje se javljaju monumentalni objekti sa grubim, asimetričnim, često razuđenim i skulpturalnim formama, izvedeni u natur-betonu, čeliku i opeci, bez završne obrade površina. Karakteristični primeri iz ovog perioda su: manastir *Sainte Marie de La Tourette* u Lionu (*Le Corbusier & Iannis Xenakis*, 1960); *TWA Flight Center* u Nju Jorku (*Eero Saarinen & Associates*, 1962), zgrada fakulteta umetnosti i arhitekture Jejl u Nju Hejvnu (*Paul Rudolph*, 1963); zgrada instituta za biološka istraživanja Salk u La Joli (*Louis Kahn*, 1965); stambeni kompleks *Habitat 67* u Montrealu (*Moshe Safdie*, 1967); zgrada vlade okruga *Orange* u Gošenu (*Paul Rudolph*, 1967); zgrada *Andrew Melville Hall* u kompleksu univerziteta *St Andrews* (*James Stirling*, 1968); zgrada vlade u Bostonu (*Gerhardt Kallmann & Michael McKinnell*, 1969); poslovna zgrada *4 New York Plaza* u Nju Jorku (*Carson, Lundin & Shaw*, 1969) i dr. (Flowers, 2011:356-357; Dempsey, Youtz, Haigh, 2014:160);
- 3) poznu fazu (1970-1975), koju karakteriše ekspresivna primena betona, opeke i kamena i njihove kombinacije, čime se postiže atraktivna fasadna plastika. Sa druge strane, sve više je prisutno eksperimentisanje sa mogućnostima i plastičnošću livenog betona, zbog čega pojedini primeri poseduju futurističko-ekspreesionistički karakter. Značajni primeri iz ovog perioda su: Servisni centar vlade u Bostonu (*Paul Rudolph*, 1971); Vrtovi Robina Huda u Londonu (*Peter & Alison Smithson*, 1972); zgrada gradskog suda u Bafalu (*Pfahl, Roberts and Biggie*, 1974); zgrada kraljevskog nacionalnog teatra u Londonu (*Denys Lasdun*, 1976); Crkva svetog Trojstva u Beču (*Fritz Wotruba*, 1976) i dr. (Karp Mackenzie, 2015:1).

TUMAČENJE TERMINA BRUTALIZAM I STVARALAČKI PRINCIPI

U suštini termina *novi brutalizam* nalazi se oslanjanje na estetiku Le Korbizjeove stambene zgrade u Marseju iz 1952. godine i njegovu primenu termina „*béton-brut*“ u kontekstu arhitekture izgrađene od grubog natur-betona (Donnelly, 2007:10). Ključna karakteristika zbog koje je ova zgrada postala oslonac za kasnije ideje brutalista nije njena grandioznost, niti koncept prostorno-funkcionalne organizacije, već stav Korbizjea, da armirani beton više nije „precizan materijal mašinskog doba“, te da se može koristiti na sasvim novi originalan način, u sirovom stanju, grub i neobrađen, zbog čega novonastala građevina deluje kao „veličanstvena ruševina“ pre nego što je završena (Banham, 1966:16). Prve principe brutalističke arhitekture Piter i Alison Smitson su objavili 1953. godine u

članku „Kuća u Sohou”, kada su istakli da im je namera bila da građevina ima kompletno izloženu konstrukciju i bez završnih obrada u unutrašnjosti gde god je to izvodljivo (Smithson A., Smithson P., 1953:342). Nedugo nakon toga, 1957. godine Smitsonovi navode da je brutalizam pokušaj da se bude objektivan prema „stvarnosti”, jer je suština u etičnosti, a ne u stilu kako je do tada tumačeno. Takođe, ističu da je u pitanju sučeljavanje sa društвom masovne produkcije, koje ima za cilj stvaranje „grube poezije” različitim materijalima poput natur-betona, drveta, kamena, čak i mermera, maltera ili nerđajućeg čelika, ukoliko se postigne odgovarajući vizuelni efekat (Smithson A., Smithson P., 1957:113; Smithson A., Smithson P., Drew J., Fry M., 1959:81). Komentarišуći rane projekte autorskog para Smitson (kuću u Sohou, školu u Hanstentonu, dogradnju zgrade univerziteta u Šefildu i dr.), Rejner Benam navodi da se jedno arhitektonsko delo može smatrati brutalističkim ukoliko poseduje sledeće karakteristike (Banham, 1955:361; Banham, 1966:45-46):

- 1) **Jasno prikazivanje strukture** (*Clear exhibition of structure*) - u pitanju je težnja ka isticanju primarne konstrukcije, često i vertikalnih komunikacija. Izostavljaju se pokrivni materijali, jer sakrivaju izvorni izgled i estetiku konstrukcije i osnovnih gradivnih materijala;
- 2) **Primena materijala koji „kao da su pronađeni”** (*Valuation of materials “as found”*) - teži se iskrenoj primeni materijala u sirovom ili izvornom obliku, tako da se naknadno ne moraju obradivati, npr. kod betona se naziru tragovi drvene oplate, fuge kao granice izlivanja, ankeri i sl.;
- 3) **Pamtljivost dela kao slike** (*Memorability as an image*) - prilikom percepције arhitektonskog dela teži se njegovom sveobuhvatnom i jasnom doživljaju, tj. da forma obuhvaćena okom sa jednog mesta, kasnije može da bude potvrđena prilikom obilaska ili korišćenja prostora gradevine;
- 4) **Čitljivost forme u osnovi** (*Formal legibility of plan*)¹ - arhitektonska kompozicija treba da bude prepoznatljiva i u osnovi objekta. Forma treba da odgovara funkcionalnoj organizaciji u objektu i materijalima od kojih je sagrađena.

Iako je najčešće poistovećivanje brutalističkih gradevina sa primenom natur-betona kao dominantnim materijalom u artikulaciji površina, česti su primeri primene i drugih materijala poput opeke, drveta ili kamena. Po Klodu Lihtenštajnu (*Claude Lichtenstein*) i Tomasu Šregenbergeru (*Thomas Schregenberger*) od posebnog značaja je da materijali budu uzeti *in situ* i da posluže kao inspiracija za kreativno stvaralaštvo. Nakon Drugog svetskog rata, u situaciji kada su zemlje mahom bile u ekonomskom i materijalnom smislu iscrpljene, primena materijala koji „kao da su pronađeni”, bio je novi način za viđenje i primenu običnih gradivnih materijala (Lichtenstein, Schregenberger, 2001:11,40). Sa druge strane, brutalistički karakter

---

¹ Iako je Rejner Benam u svom eseju iz 1955. godine pod nazivom „Novi brutalizam” prvobitno istakao „čitljivost forme u osnovi” kao jedan od prepoznatljivih kriterijuma brutalizma (Banham, 1955:358), da bi nakon toga 1966. godine u svojoj knjizi pod nazivom „Novi brutalizam: etika ili estetika” korigovao svoje stavove, sa obrazloženjem da je pomenuti kriterijum neophodno isključiti ukoliko se teži obuhvatanju i budućih evolutivnih oblika, kao i jasnijem tumačenju termina (Banham, 1966:45-46), u okviru ovog razmatranja kriterijum čitljivosti forme će ipak biti uvršten kao jedan od potencijalnih pokazatelja prisutnosti brutalizma. Razlog za njegovo ponovno uvodenje leži u tome što je akcenat istraživanja prvenstveno na preispitivanju postojanja brutalizma, pa tek onda na pronalaženju novih oblika brutalizma u srpskoj arhitekturi.

se u istoriografiji može poistovetiti i sa nivoom raščlanjenosti fasade, dok se pojedini ekstremni primeri brutalizma u izvesnim situacijama dovode u vezu i sa ekspresionističkim tendencijama (Alfirević, 2015a:50).

UTICAJ BRUTALISTIČKE ESTETIKE NA ARHITEKTURU U SRBIJI

O pojavi brutalizma u srpskoj arhitekturi je veoma malo pisano i pored činjenice da u Srbiji postoji značajan broj realizovanih objekata koji bi mogli biti označeni kao brutalistički. Po mišljenju Mihajla Mitrovića, brutalizam ne postoji kao stilski odrednica u srpskoj arhitekturi, kao ni u istoriografiji, jer su, kako ističe, veoma retki stvaraoci koji su primenjivali brutalističke principe u svojim delima poput Stojana Maksimovića, Branislava Jovina, Svetislava Ličine, Ljiljane i Dragoljuba Bakića, Ugleše Bogunovića i Slobodana Janjića, čija su dela zapažena. U intervjuu sa Ivanom Markovićem, Mitrović ističe da je brutalizam u izvesnoj meri prisutan u Beogradu, dok mu nije poznato da postoji neki primer u Srbiji van Beograda (Marković, 2011:17). Sa druge strane, značajno je pomenuti istraživanja Aleksandre Ilijevski, Mare Janakove-Grujić, Zorana Manevića i dr. u kojima su u kontekstu razmatranja stilskih i drugih karakteristika građevina u Srbiji, autori doveli u vezu stvaralaštvo pojedinih arhitekata sa principima brutalizma. Takođe, važno je istaći i intervjuje koje su Ivan Marković i Đorđe Alfirević priredili sa arhitektima poput Mihajla Mitrovića, Branislava Jovina i Ljupka Ćurčića, čije stvaralaštvo odražava principe brutalizma. U eseju pod nazivom „Jezik arhitektonskog brutalizma u Srbiji kao pitanje kulturne razmene“ Duško Kuzović navodi četvoro arhitekata Svetlanu Radović - Kanu, Mihajla Mitrovića, Ivana Antića i Branislava Jovina kao istaknute projektante u čijem opusu su prisutna brutalistička ostvarenja (Kuzović, Kuzović, 2013:3-41).

Kao prvi objekat koji je doveden u vezu sa estetikom brutalizma, Mare Janakova Grujić i Aleksandra Ilijevski navode Vojnogeografski institut (1950-1954) u Beogradu arhitekte Milorada Macure (Janakova-Grujić, 2009:150; Ilijevski, 2015:174). Autorke smatraju da je zgrada „značajan rani primer brutalizma u srpskoj arhitekturi“ i da je „izvedena od armiranog betona skeletne konstrukcije, koji je neskriven kao fasadni materijal“, što nije prisutno u tehničkim planovima, jer je završna obrada građevine veštački kamen, a plastika koja je istaknuta na fasadi nije primarna konstrukcija, već su u pitanju pilastri koji čine deo modernističkog manira, zbog čega se za zgradu vojnogeografskog instituta ne može reći da posledica primene osnovnih načela brutalizma kao što autorke tvrde.

Prvi konkretni nagoveštaji brutalističke estetike javljaju se kod zgrade Opštine Novi Beograd (Stojan Maksimović, Branislav Jovin, 1962-1964). (Sl. 1) U srpskoj istoriografiji je do sada bilo uvreženo mišljenje da su Jovin i Maksimović prilikom projektovanja zgrade Opštine bili inspirisani brazilskom i japanskom arhitekturom koja je tokom šezdesetih godina bila posebno aktuelna kod arhitekata u Srbiji (Simonović, 2014:121; Blagojević, 2004:116; Manević, 1972:33). Međutim, po rečima Jovina primena natur-betona u artukulaciji fasada Opštine bila je čista posledica njihove težnje ka funkcionalnosti, a pogotovo se ne može reći da su primenjivani principi brutalizma, jer je on za termin brutalizam čuo prvi put oko dve hiljadite godine (Alfirević, 2016:67). Zbog toga se za zgradu Opštine Novi Beograd može reći da deluje brutalistički, ali ne i da je posledica svesne primene brutalističkih načela.

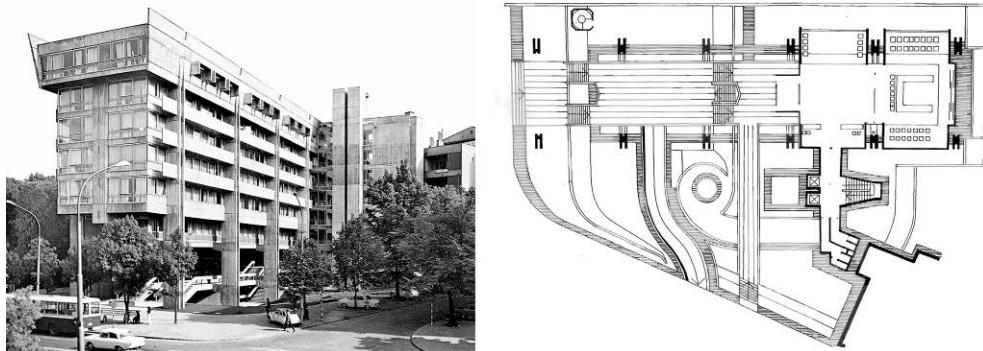
Sl. 1. Zgrada Opštine Novi Beograd, Beograd (Stojan Maksimović, Branislav Jovin, 1962-1964) - levo (Izvor: privatna kolekcija autora)

Sl. 2. Stambena zgrada u ulici Braće Jugovića, Beograd (Mihajlo Mitrović, 1964-1967) - desno (Izvor: dobijeno od M. Mitrovića)

Sredinom šezdesetih godina XX veka kada je izgrađen Telekomunikacioni toranj na Avali (Uglješa Bogunović, Slobodan Janjić, 1959-1965), stvoren je jedan od arhitektonskih simbola koji je odražavao tehnički napredak države. Nakon što je porušen tokom NATO bombardovanja 1999. godine, ponovo je izgrađen u gotovo identičnom obliku i na istoj lokaciji. Prvobitni toranj je bio visok skoro 195m (136.65m betonski deo i 58.2m čelični) i u vremenu u kome je nastao bio je najviša građevina izvedena od armiranog betona u Srbiji (Zloković, 1966:20). Primena natur-betona u završnoj obradi tornja posledica je pragmatičnog konstruktorskog razmišljanja i ne može se dovesti u vezu sa svesnom primenom brutalističkih principa, iako građevina deluje kao da je brutalističko ostvarenje.

Prva konkretna primena brutalističkih principa je evidentna kod stambenog objekta u ulici Brće Jugovića 14 u Beogradu (Mihajlo Mitrović, 1964-1967). (Sl. 2) Mitrović je svesno „žrtvovao treću dimenziju u prostornom oblikovanju, kako bi koncept fasade sveo na rešenje *ab imago*“ čime je postignuta likovna kompozicija od tipizovanih prozora i vrata na podlozi od crvene opeke i sa akcentiranim poljima od natur-betona (Mitrović, 1975:131). Kod ovog primera nije u celosti primenjen brutalistički princip jasnog iskazivanja strukture, jer su stubovi prikriveni u unutrašnjosti objekta, dok su na fasadi istaknute samo meduspratne tavanice, ali je značajno da su iskorišćeni drugi principi, prvenstveno iskrena primena materijala, što će po Aleksandru Đokiću biti karakteristično i za druge Mitrovićeve objekte (Đokić, 1970:19). Znatno smelije rešenje je Mitrovićeva stambena zgrada u ulici Brće Jugovića 10, kod koje je autor kombinovao ekspresionistički sklop zgrade sa brutalističkom materijalizacijom.

Najznačajnije arhitektonsko ostvarenje Branislava Jovina i jedan od istaknutih primera brutalizma u Srbiji je zgrada Urbanističkog zavoda u Palmotićevoj ulici u Beogradu (Branislav Jovin, 1967-1970). (Sl. 3) Kao i za druga ostvarenja Jovin ne smatra da je zgrada Zavoda brutalističko delo, ali ističe da su mu značajne odrednice u definisanju izgleda građevine bile: a) isticanje nosećih stubova izvan glavnog trakta kao posledica funkcionalističke težnje ka objedinjavanju unutrašnjeg prostora i b) primena materijala u izvornom obliku, što ukazuje na činjenicu da je Jovin svesno primenjivao principe, iako nije znao da su brutalistički (Alfirević, 2016:69).

Sl. 3. Zgrada Urbanističkog zavoda grada Beograda, Beograd (Branislav Jovin, 1967-1970) - izgled i osnova (Izvor: dobijeno od B. Jovina)

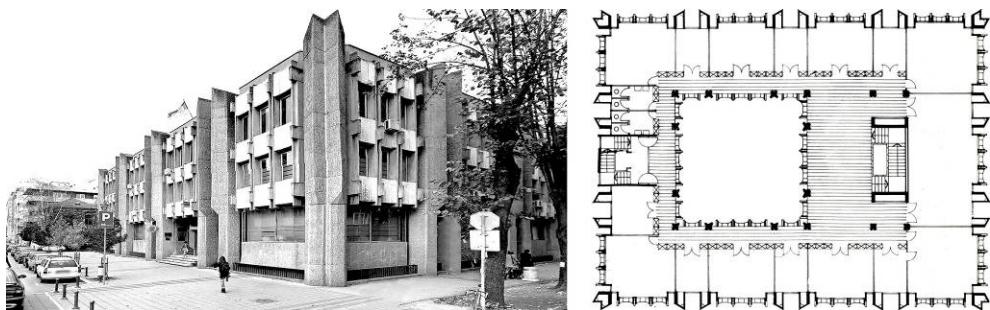
Krajem šezdesetih godina XX veka počela je izgradnja novobeogradskih blokova 22 i 23 (1968-1974), koje su projektovali arhitekti Božidar Janković, Branislav Karadžić i Aleksandar Stepanović. (Sl. 4) Oba bloka se po svojim karakteristikama mogu dovesti u vezu sa idejama brutalizma zbog primene natur-betona u artikulaciji fasadnih površina, ali i zbog jasnog isticanja strukture objekata, kako na fasadnom planu, tako i u osnovi, pri čemu se jasno razlikuju pravci horizontalnih komunikacija koje dele zgradu na funkcionalne traktove (Aleksić, 1975:54,57; Alfirević, Simonović Alfirević, 2014:7). Sa istom ili sličnom idejnom osnovom građen je čitav niz stambenih zgrada, kompleksa i blokova u Beogradu, Novom Sadu i drugim gradovima Srbije, kod kojih su primjenjeni natur-beton i u pojedinim slučajevima opeka, poput stambene zgrade u Ivanjici (Petar Vulović, 1972-1978), stambenog kompleksa „Rudo” u Beogradu (Vera Ćirković, 1973-1976), stambenog kompleksa u Bulevaru revolucije u Beogradu (Zoran Žunković, Mihajlo Živadinović, 1966-1970), stambenih zgrada u bloku 29 na Novom Beogradu (Mihajlo Čanak, Milosav Mitić, 1967-1968), stambenih zgrada u Bulevaru vojvode Stepe u Beogradu (Branko Aleksić, 1969-1972), stambenih objekata u naselju Liman III u Novom Sadu (Predrag Cagić, Milan Lojanica, Borivoje Jovanović, 1970-1971), stambenih zgrada u bloku 61 na Novom Beogradu (Darko Marušić, Milenija Marušić, Milan Miodragović, 1971-1973) i dr. (Sl. 5) Kod svih pomenutih primera je karakteristična težnja ka iskrenoj primeni materijala, bez naknadnog doradivanja. Sa druge strane, ne mogu se evidentirati dalje indicije ka primeni ostalih principa brutalizma, što ukazuje na to da je primena natur-betona, ponekad u kombinaciji sa opekom, bila svojevrstan trend koji je bio zastavljen krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina XX veka u Srbiji, koji se javio kao posledica težnje ka stvaranju nečeg novog u uslovima intenzivne prefabrikacije i usmerene stambene izgradnje (Mecanov, 2015:158).

Sl. 4. Blok 23, Novi Beograd (Aleksandar Stepanović, Božidar Janković, Branislav Karadžić, 1968-1974) - levo (Izvor: privatna kolekcija autora)

Sl. 5. Blok 61, Novi Beograd (Darko Marušić, Milenija Marušić, Milan Miodragović, 1971-1973) - desno (Izvor: privatna kolekcija autora)

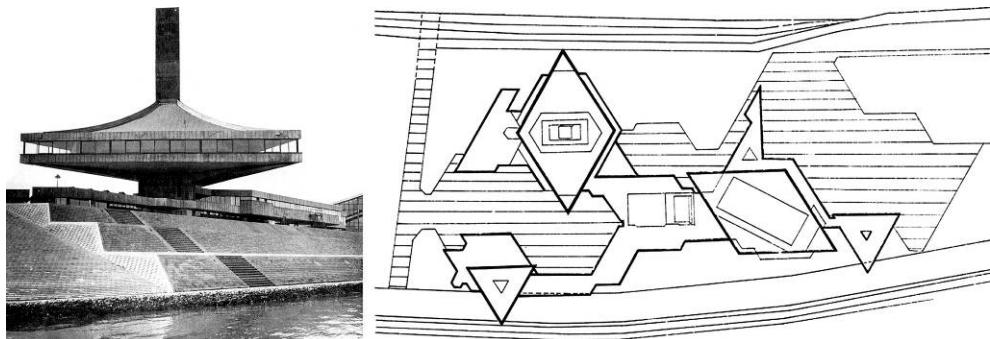
Posebno karakterističan primer brutalizma je zgrada Službe društvenog knjigovodstva u Kraljevu (Petar Vulović, 1969-1973). (Sl. 6) Opredelivši se da primarnu formu građevine tretira kao kompaktnu celinu, Vulović je sekundarnu plastiku razbio skoro do krajnosti, zbog čega pojedini autori zgradu SDK dovode u vezu i sa modernističkim ekspresionizmom (Alfirević, 2015a:255). Iako se na prvi pogled čini da je Vulovićeva zgrada SDK previše razuđena, u osnovnoj koncepciji je svedena na jednostavan kubičan sklop kod koga su ritmično istaknuti zakošeni stubovi između kojih se nalazi razuđeni strukturalni raster prozora i parapeta. Kompletna materijalizacija zgrade je izvedena od natur-betona finalno pikovanih čime je potencirana njihova grubost (Jevtić, 1973:30). Iako ne postoji direktni pisani izvori koji ukazuju na to da je Vulović svesno primenjivao brutalističke principe, prisutnost brutalizma je očigledna u isticanju primarne strukture, iskrenoj primeni materijala, jasnoj čitljivoj osnovi objekta i pamtljivosti fasada.

Sl. 6. Zgrada Službe društvenog knjigovodstva, Kraljevo (Petar Vulović, 1969-1973) - izgled i osnova (Izvor: privatna kolekcija autora)

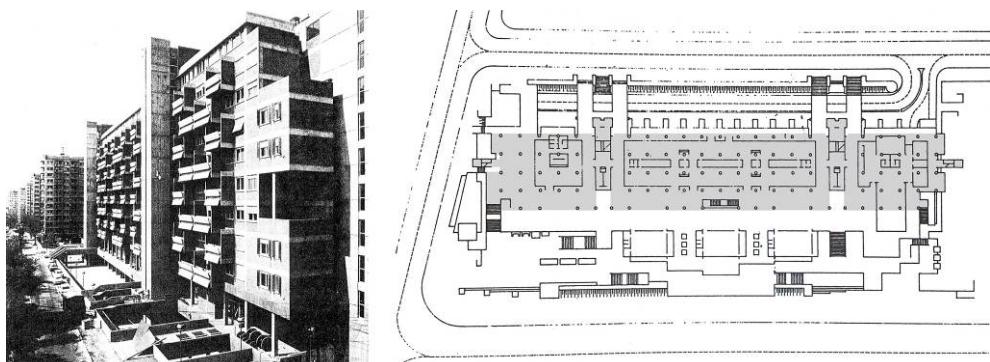
Značajno brutalističko ostvarenje u domenu sportskih objekata je sportsko-rekreativni centar „25. maj” u Beogradu (Ivan Antić, 1971-1973). (Sl. 7) Želeći da kompozicijom kompleksa asocira na rogljaste forme Kalemeđanske tvrđave ili jedrilice na vodi, Antić je iz horizontalne razuđene strukture prvog sprata izdigao vitoperne krovove čime je postigao autentičan ekspresivni efekat. Matrijalizacija centra je svedena na primenu površina od crvene opeke i natur-betona koje su

modularno segmentisane fugama, čime je potenciran njegov ekspresivan izgled (Jevtić, 2004:13). Antić je u više navrata isticao kako po njegovom mišljenju nema lepše stvari u arhitekturi od naglašavanja velikih raspona, čemu je kako navodi, težio da bi zadirio posmatrače (Milašinović-Marić, 2005:11). Sa druge strane, natur-beton i opeku je primenjivao u više navrata želeći da postigne upečatljiv vizuelni efekat iskrenom primenom materijala. Međutim, sem pomenutog nema daljih indicija da je autor svesno primenjivao principe brutalizma u svojim delima.

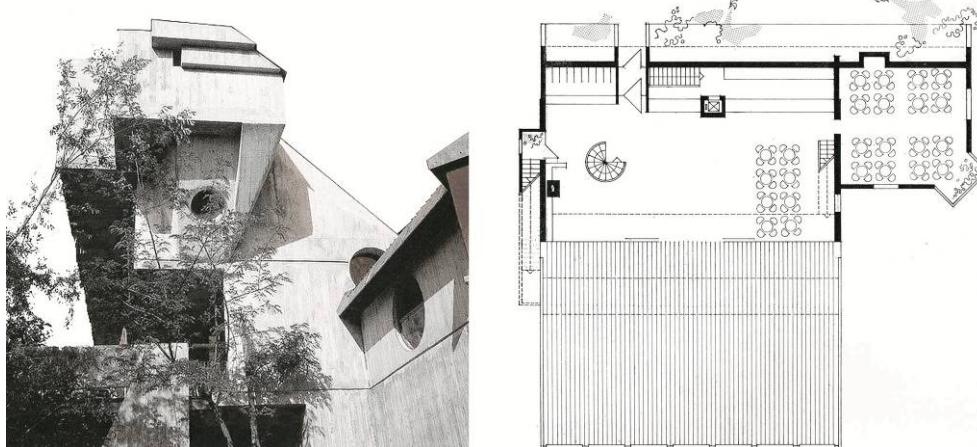
Sl. 7. Sportsko-rekreativni centar „25. maj”, Beograd (Ivan Antić, 1971-1973) - izgled i osnova (Izvor: privatna kolekcija autora)

Kod stambene zgrade na uglu Južnog bulevara i ulice Maksima Gorkog u Beogradu (Stojan Maksimović, 1971-1974), autor je naglasio primarnu strukturu zgrade istakavši betonske stubove i međuspratne ploče na fasadama, čime je formirao podlogu u vidu rastera unutar koje je kombinovanjem polja od opeke i natur-betona postigao željeni likovni efekat. (Sl. 8) Akcente u prostornoj kompoziciji čine stepeništa sa liftovima izvučena u odnosu na ravan fasade, čime su jasno naglažene horizontalne i vertikalne komunikacije u strukturi zgrade (***, 1975:128). Kako je Maksimović u više navrata bio koautor sa Branislavom Jovinom i s obzirom na to da nije poznato ko je na koga tokom zajedničkog rada na projektima i u kojoj meri uticao, može se prepostaviti da su obojica tokom šezdesetih godina preko časopisa *L'Architecture d'Aujourd'hui* i *JA (Japan Architect)* došli u kontakt sa arhitekturom u Braziliji i u Japanu zbog čega je moguće da je Maksimović kao i Jovin primenjivao brutalističke principe bez posebnog interesovanja u njihovo teorijsko tumačenje.

Sl. 8. Stambena zgrada na uglu Južnog bulevara i ulice Maksima Gorkog, Beograd (Stojan Maksimović, 1971-1974) - izgled i osnova (Izvor: privatna kolekcija autora)

Razvijajući ideju o primeni natur-betona u kompletnoj artikulaciji građevine, Mihajlo Mitrović je realizovao motel Mlinarev san kod Arilja (1974-1975). (Sl. 9) Rukovodeći se stanovištem kako je neophodno da se motel prilagodi okolnoj topografiji i nadvije neposredno nad rekom, Mitrović je razudio primarnu strukturu objekta, čime su u prvi plan istaknuta plastična svojstva betona. Primarnu konstrukciju objekta čine armiranobetonski kalkanski zidovi zbog čega je autor dinamizirao bočne strane motela kako se spratnost građevine ne bi značajnije isticala iz neposrednog okruženja. Dok je natur-beton u materijalizaciji fasada iskorišćen kao osnovni materijal, u unutrašnjosti dominiraju drvo i opeka koji su primenjeni u izvornom obliku. Motel Mlinarev san je redak primer brutalističkog objekta u Srbiji koji zbog iregularne geometrije poseduje i ekspresionistički karakter. Stoga se sem iskrene primene materijala i jasnog isticanja strukture objekta, ne može potvrditi prisustvo preostalih principa brutalizma, jer je geometrija slabo čitljiva iz osnove, kao što se i objekat teško može razumeti i doživeti samo sa jednog mesta (Kadijević, 1999:108-122).

Sl. 9. Motel Mlinarev san, Arilje (Mihajlo Mitrović, 1974-1975) - izgled i osnova
(Izvor: privatna kolekcija autora)

Jedan od najznačajnijih brutalističkih objekata izvedenih van Beograda je zgrada Okružnog suda u Požarevcu (Ljupko Ćurčić, 1974-1976). (Sl. 10) Građevina je u kompozicionom smislu zasnovana na prožimanju nekoliko kubičnih volumena na čijim sastavima su u osnovi propuštene horizontalne komunikacije zbog čega se stiče osećaj rasčlanjenosti primarne forme. Rasčlanjenost forme je proistekla iz stava autora da je neophodno i u vizuelnom smislu naglasiti različitost funkcija u objektu, zbog čega su formirane celine Okružnog suda, Okružnog javnog tužilaštva i Suda udruženog rada (Ćurčić, 1974:1). Poput istaknutih ostvarenja metabolista u Japanu Kurokave (Kisho Kurokawa), Kikutakea (Kiyonori Kikutake) i Makija (Fumihiko Maki), Ćurčić je na fasadama naglasio ritmiku betonskih pilastera, posebno na mestima prodora hodnika, zbog čega se stiče utisak izražene plastičnosti fasada. Primarni motiv koji je odredio arhitektoniku zgrade je modularni prefabrikovani betonski ram sa zaobljenim ivicama, koji naglašava strukturu i ritam prozora. U intervjuu sa Đordjem Alfirevićem, autor ističe kako je bio svestan postojanja brutalizma u francuskoj arhitekturi i metabolizma u japanskoj, ali da nije svesno težio preuzimanju određenih uzora, iako su brutalistički principi evidentni u artikulaciji ovog objekta. Kao posebno određujuće

može se navesti isticanje primarne strukture građevine, koje je uticalo na prepozнатljivost forme i logičnu koncepciju osnove, dok je primena natur-betona po rečima autora, iako i sam ističe da više favorizuje opeku, bila posledica nužnosti u okolnostima u kojima je bilo neophodno brzo graditi sa ograničenim materijalnim sredstvima (Alfirević, 2015b:72).

Sl. 10. Zgrada Okružnog suda, Požarevac (Ljupko Ćurčić, 1974-1976) - izgled i osnova (Izvor: privatna kolekcija autora)

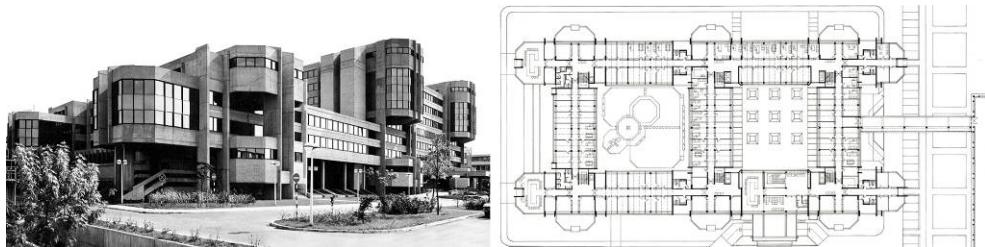
Okružni sud u Sremskoj Mitrovici (1976-1979) (Sl. 11) je samo jedan u nizu objekata koji su bili karakteristični za Ćurčićevu stvaralaštvo tokom sedamdesetih godina XX veka i koji su posedovali slične brutalističke odlike. Ortogonalan pristup prostornoj organizaciji celine, rasčlanjenost forme sa prožimanjem primarnih masa i poigravanje fasadnim planovima sa preplitanjem sekundarnih elemenata, podržani su prodorima horizontalnih komunikacija na fasadama koje su akcentirane produženim betonskim zidovima. Naglašena ritmičnost elemenata, isticanje pilastara na fasadama i iskrena obrada površina u prirodnim materijalima, postali su prepoznatljiv obrazac koji je Ćurčić primenjivao za postizanje dinamične i slikovite kompozicije. Primena natur-betona se po rečima autora javila kao posedica težnje da se objekat realizuje kvalitetno, trajno i prvenstveno jeftino, što je bio zahtev investitora za koje je tada radio, mada i sam navodi da bi više voleo da je zgradu SIV-a III i sudove mogao da realizuje u prirodnom kamenu što bi doprinelo njihovoј reprezentativnosti (Alfirević, 2015b:71).

Sl. 11. Zgrada Okružnog suda, Sremska Mitrovica (Ljupko Ćurčić, 1976-1979) - izgled i osnova (Izvor: privatna kolekcija autora)

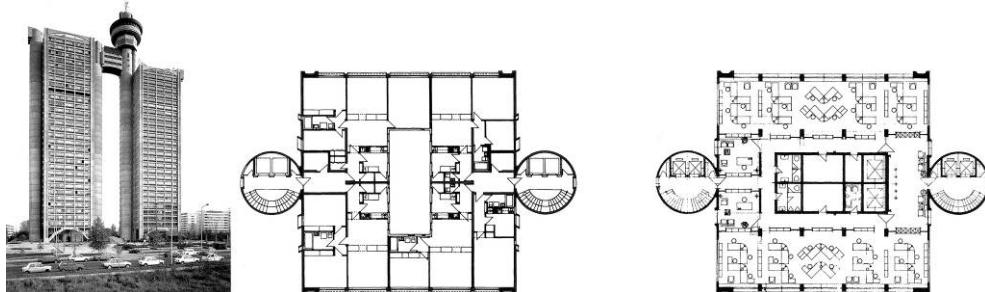
Posledenje značajno brutalističko ostvarenje u stvaralačkom opusu Ljupka Ćurčića je zgrada Saveznog izvršnog veća „SIV III” na Novom Beogradu (1975-1980). (Sl. 12) Programom tražena površina objekta i bliskost zgrada Opštine Novi Beograd i postojeće zgrade SIV II su uticale na stanovište da se velika masa objekta razbije

na više dinamično prožetih volumena čime bi se objekat preveo na „prirodnije dimenzije bliže čoveku i njegovom poimanju prostora. Osnovna oblikovna postavka izražena je razbijanjem gabaritnih formi preko moćnih erkerskih površina, a sve je ublaženo provlačenjem dugačkih horizontalnih ploha parapeta i izvlačenjem kubičnih pilonskih elemenata koji karakterišu viši deo objekta” (Ćurčić, 1975:6). Iako je građevina u osnovi logično i funkcionalno organizovana i lako pamtljiva, u prostoru se njena konцепција teško može doživeti samo sa jednog mesta zbog većeg broja dinamičnih prepleta horizontalnih parapeta i vertikalnih pilastera. Izvesnu novinu u materijalizaciji objekta čini uvođenje žute opeke na mestima vertikalnih komunikacija, koje je imalo za cilj da koloristički oplemeni gotovo grotesknu monohromatsku konturu celine. Težeći da humanizuje monumentalne dimenzije zgrade, autor je perforirao prizemlje na više mesta i u središtu osnove uveo dva velika atrijuma čime je u adekvatnoj meri formirao uslove za rad.

Sl. 12. Zgrada Saveznog izvršnog veća SIV III, Novi Beograd (Ljupko Ćurčić, 1975-1980) - izgled i osnova (Izvor: privatna kolekcija autora)

Stambeno-poslovna kula „Genex” ili tzv. „Zapadna kapija” (1970-1980) je najznačajnije ostvarenje Mihajla Mitrovića u Beogradu i ujedno je najistaknutiji primer brutalističke arhitekture u Srbiji. Po rečima Dragane Mecanov, Mitrovićeva poseta Čandigaru u Indiji je ostavila velikog traga u njegovom stvaralaštvu što se prvenstveno ogleda u iskrenoj upotrebi materijala poput natur-betona (Mecanov, 2015:30). Kula se sastoji iz dva segmenta, stambenog i poslovnog, sa odvojenim ulazima i komunikacijama i pasareлом pri vrhu kule u vidu panoramskog restorana koji se rotira zbog čega građevina deluje futuristički. Završna obrada fasada je u natur-betonu što je po rečima Mecanov bila inicijativa autora (Ibid, 2015:277). Na pojedinim mestima, oko kružnih i drugih prozora javljaju se neobični detalji, poput zareza iznad prozora ili prizmatičnih ograda od betona, po čemu je Mitrovićeva arhitektura prepoznatljiva. Jasna prostorna konцепција i pamtljivost sklopa, primena natur-betona i isticanje vertikalnih komunikacija u vidu betonskih cilindara očigledni su pokazatelji prisutnosti i primene brutalističkih principa.

Sl. 13. Stambeno-poslovna kula „Genex”, Novi Beograd (Mihajlo Mitrović, 1970-1980) - izgled i osnova (Izvor: privatna kolekcija autora)

Vrhunac brutalističke estetike u Srbiji ostvaren je kod hotela „Zlatibor” u Užicu (Svetlana Radević, 1979-1981). (Sl. 14) Ekspresivna primarna forma hotela zasnovana na krstolikoj osnovi iz koje se uzdiže monumentalni stacionarni blok u vidu profilisane „rakete” (Markuš, 2003:44-46), podržana je nekonvencionalnom materijalizacijom površina sa fugama u betonu koje prate pravac sužavanja konture objekta. Estetski potencijal livenog betona posebno je izražen u dinamičnom prepletu parapeta, konzola i erkera na zakošenim stranama, dok su fasadne površine u prizemnom delu hotela grubo pikovane, čime je tendenciozno istaknuta glatka kula iznad. Iskrena primena materijala koji „kao da su pronađeni” je karakteristična i za druge objekte autorke, među kojima se posebno ističe materijalizacija hotela „Podgorica” u Podgorici.

Sl. 14. Hotel „Zlatibor”, Užice (Svetlana Radević, 1979-1981) - izgled i segment fasade (Izvor: privatna kolekcija autora)

ZAKLJUČAK

Razmatrajući brojne primere arhitekture u Srbiji čija se pojavnost može dovesti u vezu sa pokretom brutalizma u svetu jasno se ističu dve grupe kod kojih se primena natur-betona i opeke javila kao posledica različitih projektantskih stanovišta. Prvu grupu, čine ostvarenja kod kojih je evidentna primena brutalističkih principa, bez obzira da li su oni svesno ili nesvesno primenjivani tokom realizacije i koja su posledica manjeg ili većeg ugledanja na savremenu arhitekturu koja je tokom šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka promovisana putem arhitektonskih časopisa *L'Architecture d'Aujourd'hui* i *JA (Japan Architect)* u Srbiji. Dela pojedinih arhitekata poput Mihajla Mitrovića, Petra Vulovića, Ljupka Ćurčića ili Svetlane Radević, koji su svesno istraživali estetske potencijale natur-betona i opeke, istakla su se ne samo arhitektonskim pristupima, već i izražajnim mogućnostima primenjenih materijala. U kojoj meri se može reći da su oni glavni protagonisti brutalističkog pokreta u Srbiji ostaje još da se istraži u nekoj opsežnijoj studiji, čime bi se možda potvrdilo njihovo direktno ili indirektno ugledanje na brutalističku arhitekturu u Francuskoj, Japanu i Brazilu. Drugu, značajno veću grupu, čine ostvarenja kod kojih je primena natur-betona i opeke bila direktnija posledica društvenih okolnosti u kojima je bilo neophodno graditi brzo, jeftino i funkcionalno, zbog čega objekti u vizuelnom smislu samo deluju brutalistički iako nisu nastali kao posledica teorijske primene brutalističkih principa. Brojni autori, poput Branislava Jovina, Stojana Maksimovića, Ivana

Antića i dr., čija dela pripadaju ovoj grupi, veću pažnju su pridavali arhitektonskoj organizaciji prostora, dok su izražajne mogućnosti natur-betona postavljeni u drugi plan. Iako se na osnovu dosadašnjih istraživanja čini da brutalistički pokret nije imao značajnijeg uticaja na arhitektonsku kulturu u Srbiji, postoje brojni primeri koji potvrđuju njegovo postojanje u Srbiji, štaviše, postignuti su zavidni dometi kako po pitanju inovativnosti u primeni materijala, tako i u izražajnosti koja je postignuta primenom natur-betona i opeke.

LITERATURA

- *** (1975) „*Stambeni objekat na uglu Bulevara Crvene armije i ulice Maksima Gorkog u Beogradu*”, *Arhitektura i urbanizam* 74-77, str. 127-128.
- Aleksić, B. (1975) „*Konkursni stan: Prikaz konkursnih projekata 1965-1975*”, *Arhitektura i urbanizam* 74-77, str. 43-84.
- Alfirević, Đ. (2015a) *Ekspresionizam u arhitekturi XX veka u Srbiji*, doktorska disertacija. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Alfirević, Đ. (2015b) „*Razgovor o brutalizmu: Intervju sa arhitektom Ljupkom Ćurčićem*”, *Arhitektura i urbanizam* 41, str. 69-74.
- Alfirević, Đ. (2016) „*Razgovor o brutalizmu: Intervju sa arhitektom Branislavom Jovinom*”, *Arhitektura i urbanizam* 42, str. 67-71.
- Alfirević Đ., Simonović Alfirević S. (2014) „*Dvotraktни sklop u stambenoj arhitekturi u Srbiji*”, *Arhitektura i urbanizam* 39, str. 7-16.
- Banham, R. (1966) *The New Brutalism: Ethic or Aesthetic?*, New York: Reinhold Publishing Corporation.
- Banham, R. (1955) „*The New Brutalism*”, *The Architectural Review* 118, pp. 354-361.
- Blagojević, Lj. (2004) *Strategije modernizma u planiranju i projektovanju urbane strukture i Arhitekture novog beograda: period konceptualne faze od 1922. do 1962. godine*, doktorska disertacija. Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Crosby, T. (2011) „*The New Brutalism*”, *October* 136, pp. 17-18.
- Ćurčić, Lj. (1974) *Zgrada Okružnog suda u Požarevcu*, tehnički opis, str. 1-2.
- Ćurčić, Lj. (1975) *SIV III, Novi Beograd*, tehnički opis, str. 1-6.
- Dempsey A., Youtz B., Haigh K. (2014) „*Re-viewing and Reimagining Paul Rudolph's Brutalist Architecture in the USA and Southeast Asia*”, *Studies in History and Theory of Architecture* 2, pp. 140-162.
- Donnelly, L. (2007) „*Architecture Around us: Brutalism*”, *Western Pennsylvania History* 90/4, pp. 10-13.
- Đokić, A. (1970) „*Retrospektivna izložba dela arhitekte Mihajla Mitrovića*”, *Arhitektura urbanizam* 66, str. 18-21.
- Dženks, Č. (1986) *Moderni pokreti u arhitekturi*, Beograd: Građevinska knjiga.
- Flowers, B. (2011) „*Brutalism*”, in: Marter, J. (ed.) *The Grove Encyclopedia of American Art*, Oxford: Oxford University Press, pp. 356-357.
- Ilijevski, A. (2015) „*Beton i staklo: Arhitektura 1950-1970 danas*”, u: Živković, N. (ur.) *Arhitektura i urbanizam posle Drugog svetskog rata: Zaštita kao proces ili model*, zbornik radova. Beograd: Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, str. 168-185.
- Janakova-Gruijić, M. (2009) „*Zgrada Vojnogeografskog instituta u Beogradu*”, *Naslede* 10, str. 141-158.
- Jevtić, M. (1973) „*Zgrada službe društvenog knjigovođstva u Kraljevu*”, *Arhitektura urbanizam* 73, str. 29-32.
- Jevtić, M. (2004) *Kritički refleksi - 101 osvrt na savremenu arhitekturu Srbije*, Beograd: MSU.
- Kadijević, A. (1999) Mihajlo Mitrović: projekti, graditeljski život, ideje, Beograd: Muzej nauke i tehnike, Muzej arhitekture, Publikum, str. 108-122.
- Karp Mackenzie M. (2015) *Ethic Lost: Brutalism and The Regeneration of Social Housing Estates in Great Britain*, Eugene: Graduate School of the University of Oregon.
- Kitnick, A. (2011) „*New Brutalism: Introduction*”, *October* 136, pp. 3-6.
- Kuzović D., Kuzović J. (2013) „*Language of Architecture Brutalism in Serbia as a Matter of Cultural Exchange*”, Proceedings of the 6th International Scientific Conference *Science and Higher Education in Function of Sustainable Development - SED 2013*, Užice, 4-5 October, pp. 3 40-45.

- Lichtenstein C., Schregenberger T. (2001) *As Found: The Discovery of the Ordinary*. Baden: *Lars Müller*.
- Manević, Z (1972) „Novija srpska arhitektura”, u: *Srpska arhitektura 1900-1970*, Beograd: Muzej savremene umetnosti, str. 7-38.
- Marković, I. (2011) „Razgovor sa Mihajlom Mitrovićem: (R)evolucija estetike brutalizma”, u: *Akademija arhitekture Srbije - Rad, dela, komentari*. Beograd: *Akademija arhitekture Srbije*, str. 194-204.
- Markuš, A. (2003) „Prva dama crnogorske arhitekture”, *DaNS* **43**, str. 44-46.
- Mecanov, D. (2015) *Prostorna organizacija stambenih zgrada građenih u Beogradu od 1947. do 1980. godine u prefabrikovanim industrijalizovanim sistemima*, doktorska disertacija, Beograd: Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, str. 158.
- Michael, L. (2014) „The 'New' New Brutalism”, *The New Criterion* **33/4**, p. 19.
- Milašinović-Marić, D. (2005) „Disciplina arhitekture i sloboda duha - intervju sa arhitektom Ivanom Antićem”, *Arhitektura i urbanizam* **16-17**, str. 11.
- Mitrović, M. (1975) „Stambeni objekat u ulici Braće Jugovića u Beogradu”, *Arhitektura urbanizam* **74-77**, str. 131.
- Shyti L., Çela I. (2014) „Brutalism in Brazilian Architecture: The Similarities and Differences between Brazilian and European Brutalism”, Proceedings of the 2nd ICAUD International Conference in Architecture and Urban Design Epoka University, Tirana, 8-10 May, pp. 297 1-12.
- Simonović, R. (2014) *New Belgrade: Between Utopia and Pragmatism*, PhD Thesys. Rome: *Sapienza Università di Roma*.
- Smithson A., Smithson P. (1953) „House in Soho, London”, *Architectural Design* **23**, p. 342.
- Smithson A., Smithson P. (1957) „The New Brutalism”, *Architectural Design* **27**, p. 113.
- Smithson A., Smithson P., Drew J., Fry M. (1959) „Conversation on Brutalism”, *Zodiac* **4**, pp. 73–81.
- Sofić, D. (2014a) „Brutalizam”, *Tristotrojka* **1**, str. 16-17.
- Sofić, D. (2014b) „Engleski brutalizam”, *Tristotrojka* **2**, str. 44-45.
- Zloković, Đ. (1966) „Televizijski i UKT toranj na Avali kraj Beograda”. *Arhitektura urbanizam* **40**, str. 19-23.